

УДК 930.85:355.018](470+571)“2014/2022”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.03.055>

ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

LYSENKO OLEKSANDR

a Doctor of History, professor, a head of the Department of Studies on Military History of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Бібліографічний опис:

Лисенко, О. (2023) Імперська сутність російської культури крізь призму війни. *Народна творчість та етнологія*, 3 (399), 55–61.

Lysenko, O. (2023) Imperial Nature of the Russian Culture through the Prism of War. *Folk Art and Ethnology*, 3 (399), 55–61.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ІМПЕРСЬКА СУТНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

У статті розкривається проблема низького морального стану російського суспільства на сучасному етапі під кутом зору війни росії проти України у 2014–2023 роках. Виразним показником її занепаду є виправдовування політики путіна більшою частиною інтелектуальної та культурної еліти рф, що демонструє панування авторитарної політичної ідеології – рашизму, який базується на тоталітарних та людиноненавистницьких ідеологічних засадах і суспільних практиках. Аналізуючи суспільно-політичні процеси росії останніх трьох десятиліть, варто відзначити, що не знайшли свого втілення поширені на початку 90-х років ХХ ст. ліберально-демократичні ідеї, оскільки для суспільства (у тому числі правлячої верхівки) природнішим виявився авторитарний режим влади. Витоки рашизму й російського імперіалізму вбачаємо в концепті богообраності російського народу, великий вплив на формування імперіалістичної національної свідомості якого мали твори відомих російських поетів і письменників (А. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Достоєвського, Ф. Тютчева, А. Солженіцина та ін.). Сьогодні в рф переважають суспільні погляди, які базуються на великодержавному шовінізмі та хворобливій ностальгії за могутньою державою, що вирішує долю світу. І лише незначний прошарок інтелектуальної частини суспільства зміг переосмислити та відмовитися від тоталітарного минулого (найяскравіша представниця з-поміж усіх – Л. Ахеджакова). Яскравим проявом низького рівня культури рф є сучасна музична продукція популярних артистів (Ю. Чичеріна, О. Газманов, група «Любе», П. Гагаріна, Д. Певцов та ін.), яка демонструє відсутність естетичного смаку й духовності та є проявом наявних кон'юнктурних процесів, притаманних культурі авторитарних країн. Доходимо висновку, що перераховані факти свідчать про міфологічне мислення російського суспільства щодо славетного минулого й безпідставних претензій

до інших держав, прояв ксенофобії та мілітаризму. Переважна більшість росіян перебувають у полоні потреби не культури, а культу сили і смерті.

Ключові слова: війна, російський імперіалізм, національна свідомість, культура.

The article reveals the problem of the low morale of Russian society at the present stage of its development from the point of view of Russia's war against Ukraine in 2014–2023. A clear indicator of the society's decline is the justification of Putin's policy by most of the intellectual and cultural elite of the Russian Federation, which demonstrates the dominance of the authoritarian political ideology – Rashism, based on totalitarian and misanthropic ideological principles and social practices. While analyzing the socio-political processes in Russia over the past three decades, it is worth noting that liberal democratic ideas that were common in the early 1990s did not find their embodiment, since for the society (including the ruling elite) the authoritarian regime of power turned out to be more natural. We see the origins of Russian imperialism (Rashism) in the concept of God's choice of the Russian people, a great influence on the formation of the imperialist national consciousness of which was influenced by works of famous Russian poets and writers such as Aleksandr Pushkin, Nikolai Gogol, Fyodor Dostoevsky, Fyodor Tyutchev, Aleksandr Solzhenitsyn, and others. Today, the Russian Federation is dominated by public views based on great-power chauvinism and painful nostalgia for a powerful state that determines the fate of the world. And only a minor stratum of the society's intellectual part was able to rethink and abandon the totalitarian past, with the most remarkable representative of all them being Liya Akhedzhakova. A striking manifestation of the low level of culture in the Russian Federation is the modern musical production of popular artists (Yulia Chicherina, Oleg Gazmanov, rock band *Lyube*, Polina Gagarina, Dmitry Pevtsov, etc.), which demonstrates the lack of aesthetic taste and spirituality and is an expression of existing opportunistic processes inherent in the culture of authoritarian countries. The author concluded that the listed facts testify to the mythological thinking of the Russian society regarding its glorious past and existing groundless claims to other countries, as well as manifestations of xenophobia and militarism. The vast majority of Russians are captured by the cult of force and death rather than a need for culture.

Keywords: war, Russian imperialism, national consciousness, culture.

Війна росії проти України 2014–2023 років є універсальним індикатором морального здоров'я росіян. Той факт, що більша частина інтелектуальної і культурної еліти рф виправдовує політику путіна і його камарильї, є незаперечним діагнозом її задоволеної хронічної недуги, що називається «рашизмом». Діагностуючи стан сучасної російської культури, неможливо відокремити її від суспільно-політичних процесів останніх трьох десятиліть. Період «первісного накопичення капіталу» в росії у 1990-х роках ХХ ст. супроводжувався поширенням ліберально-демократичних ідей. Однак вони так і не проросли паростками справжньої демократії та цивілізованого «вільного ринку». Не тільки для російської правлячої верхівки, а й для суспільства виявилися органічно придатнішими авторитарні форми влади. Тому в росії переосмислення та відмова від спадщини тоталітарного минулого відбулися лише в тонкому прошарку інтелектуалів завдяки літературі й окремим художнім і документальним фільмам.

Французький філософ А. Безансон стосовно цього зазначив, що в росії зробили все, аби уникнути «радикального, офіційного вигнання комуністичної ідеї, дотримуючись принципу *damnatio memoriae*¹ свого комуністичного минулого. <...> Зануреним в абсолютну брехню комунізму, кільком героям-дисидентам удалося зберегти чисті серця, позаяк брехня стала очевидною. Зараз вони занурені в суміш. Їхні старі вороги розмовляють так, як вони. Їм не вдається сказати правду, бо вже не знають, що це таке. Вони корумпують не-брехунів, затягуючи їх на ґрунт, який уважають спільним, але який таким не є. Романісти і кіносценаристи створюють любовні історії на тлі природних пейзажів. Вони намагаються показати тривоги молоді, труднощі життя, прагнення до трансцендентальності, містичні переживання. Але закрадається підозра, що мета цього – змушувати й надалі споживача тих історій вірити в те, що він є таким самим, будучи іншим. Проникливий західний спостерігач замислюється, чи не є неореалізм

нинішніх російських кінофільмів і телепередач ще фальшивішим, ніж соцреалізм давніх часів. І чи не є традиційна в росії насолода обдурювати іноземців ще більшою, ніж раніше?» [1, с. 12–13].

А. Безансон убачає витoki рашизму й російського імперіалізму в слов'янофільській доктрині, концепті богообраності російського народу. Характеризуючи творчість Пушкіна, Гоголя, Достоевського, Тютчева, Солженіцина, а також погляди Киреевського, Аксакова, Соловйова, Хом'якова, Данилевського, Леонтьєва, учений простежує в них ідеї, що формували філософсько-екзистенційне підґрунтя рашизму. Однак він не забув і про М. Салтиков-Шедріна, який щиро переймався «родовими травмами» російського соціуму та держави й гостро їх викривав.

У багатьох російських митцях дивним чином співіснують високе почуття прекрасного, глибоке проникнення в лабіринти людської душі, прагнення наблизитися до людського ідеалу, з одного боку, і гідна подиву залежність від влади (що слід уважати інерційним рудиментом радянської епохи), схильність до кон'юнктурщини та великоросійський сантимент – з іншого. Перефразовуючи один відомий афоризм, про багатьох відомих російських літераторів, музикантів, діячів кіно можна сказати: «Пошкреби митця і побачиш шовініста / імперіаліста». При цьому йдеться не про іманентну властивість етнічних росіян. У плавильному тиглі російського авторитаризму-тоталітаризму рашистами стають представники різних етнічних груп: українці, білоруси, євреї, грузини, вірмени, татари та ін. Усіх їх поєднує великодержавний шовінізм та хвороблива ностальгія за потужною державою, що вирішує долю світу.

Яскравим прикладом такого представника сучасної елітарної російської культури є Нікіта Міхалков². Син автора слів гімну СРСР і російської федерації С. Міхалкова Нікіта став оскароносним кінорежисером, котрий багато в чому визначає тен-

денції розвитку сучасного кіномистецтва в росії. Знявши чимало непересічних стрічок, зокрема і «Стомлені сонцем», митець продемонстрував чудове розуміння природи й наслідків тоталітаризму. Здавалося б, світовий культурний простір, у якому останніми десятиліттями перебував Н. Міхалков, мав би сприяти скепсису у сприйнятті російської дійсності та путінізму. Однак він так і не зміг піднятися над великодержавним сприйняттям минулого і сьогодення. Залишаючись відвертим прихильником путіна, Н. Міхалков ностальгує за «сильною рукою» для росії, адже десь глибоко всередині (а можливо, на підсвідомості) не уявляє інших способів утримати ситуацію в країні та її позиції і вплив у центрально-східноєвропейському регіоні. У своїх публічних виступах Н. Міхалков відверто висловлював рашистські погляди й підтримку нинішньому режимові. Та нещодавно він виконав найгіршу роль у своєму житті. З усього видно, що сценарій цього принизливо-огидного «дійства» писав не він. Такого розгубленого, жалюгідного Міхалкова ми ще не бачили. Не допомогли ні акторський талант, ні вроджена самовпевненість. Режисер на камеру спробував щось пробелькотіти про «бактеріологічну зброю», яка нібито виробляється в Україні та завдяки птахам спрямовується на територію росії. Ганебнішою картини годі уявити! Певно, у ці хвилини в мільйонів шанувальників його таланту стало на одного кумира менше.

Ще більш інтегрований у світовий мистецький ареал брат Нікити Андрон Кончаловський в одному зі своїх інтерв'ю розмірковував про те, що Україна розташована між візантійським і римським / латинським світом, а тому «мусить» до когось «прихилитися». Йому, як і більшості російських «лібералів», чомусь ніби не відомо, що українці давно зробили свій цивілізаційний вибір на користь не вузьких рамок, що визначаються конфесійними центрами, а значно ширшими культурними та аксіологічними маркерами. Уперше – після падіння росій-

ської імперії на початку ХХ ст., удруге – після розвалу радянської імперії.

Криза російської культури особливо рельєфно виявляється в її популярному форматі. Попередні покоління захоплювалися В. Висоцьким, Б. Окуджавою, Ю. Візбором, В. Цоем, «самвидавом». Відразу до цензурованого мистецького продукту та «вільнодумство» вважалися неофіційними чеснотами.

Натомість культурні процеси в сучасній Росії віддзеркалює тенденція «на пониження». Масова культура / попарт опустилася до такого рівня, що стосовно неї неможливо вжити термін «стандарт». У ній виразно простежуються дві риси: знецінення естетичних параметрів і відверта кон'юнктурщина (як ринкова, так і політична). Як правило, такі явища притаманні культурі авторитарних і тоталітарних країн.

Незначна частина мистецької еліти, яка все розуміє і критично налаштована проти рашиської політики, змушена перебувати у внутрішній еміграції або залишати батьківщину. Тендітна Л. Ахеджакова виявилася однією з небагатьох, хто і в 2014-му, і в 2022 році відкрито висловив свою позицію несприйняття путінізму. Постійних погроз і морального тиску зазнають окремі антивоєнно налаштовані митці та політологи, які або вимушені емігрувати до Європи, або перебувають під загрозою арешту та репресій.

Тим часом десятки «співців» режиму намагаються загорнути в яскраві оболонки патріотизму творчий пустоцвіт, попсові «метелики»-одноденки, створені на догоду кремлівському «паханові». О. Газманов, група «Любе», П. Гагаріна, Д. Певцов та багато інших виконавців, акторів, літераторів, художників не змогли подолати спокуси пристосуванства і за 30 срібняків продають душу бункерному тиранові, який упевненою рукою веде російський народ у морок минулого. Палка прихильниця «руського міра» Ю. Чичеріна допомагала своїм співвітчизникам-окупантам зрізати державний прапор

України в Енергодарі. Дехто не може подолати в собі потреби бути «ряженим» як, наприклад, кіноактор І. Охлобистін, котрий одягнув священницьку рясу, але став не душпастирем, а знавіснілим «кликушею». У Росії є також чимало відвертих «відморозків» на кшталт актора М. Пореченкова, який під час війни на Донбасі приїздив на «людське сафарі» постріляти й потішити своє нице марнославство. Усі вони рано чи пізно нестимуть кримінальну та моральну відповідальність за свої дії.

Ці та багато інших фактів є незаперечним свідченням дії компенсаторного механізму: ресентимент, фактично невиправдані сподівання російської інтелігенції на швидкий прогрес та лідируючі позиції Росії у світі заміщуються міфологізованими конструктами, апеляцією до славетного минулого, необґрунтованими претензіями до інших народів і держав, прихованою і відкритою ксенофобією, «победобесієм», мілітаризацією свідомості, пошуком винних в інших, а не в собі.

Втрата духовних сенсорів, що безпомилково вказують межу між Добром і Злом, осліплення скороминучою популярністю та заробітками, світоглядно-інтелектуальна обмеженість усе глибше затягують російську культурну еліту в багно рашизму.

Росія залишається без тих, хто брав на себе культурно-духовну санацію суспільства і вказував на вихід з манівців кремлівської політики. Від початку до кінця 2022 року з країни, за різними оцінками, виїхало від 500 до 700 тис. осіб (до речі, вони вивезли 13 млрд доларів своїх статків), причому представники бізнес-класу становлять серед них незначну частку. Більшість емігрантів – це якраз представники інтелектуального середовища. Кількість таких людей зростає і може сягнути 1 млн осіб. І без того тонкий прошарок тих, хто визначає культурне та інтелектуальне обличчя держави, стає критично малим.

У 1984 році, напередодні горбачовських «перебудови, демократизації і гласності»,

на екрани вийшла психологічна кінодрама Т. Абуладзе «Покаяння», що справила ефект внутрішньої моральної бомби та культурного шоку. Очікувалося, що картина стане передвісником та прологом просвітлення й духовного очищення радянського суспільства. Російська інтелігенція після чергового «освячення» «рвала на собі косоворотки», відхрещуючись від токсичної, смертононої спадщини сталінізму. Та справжнього каяття не відбулося. Минув час, і вона знову знайшла свої «граблі», багато в чому власноруч сконструювавши нинішню ситуацію. Запозичивши зовнішні атрибути новітніх культурних практик, російська інтелігенція так і не пережила глибокого внутрішнього катарсису та переродження. Висока російська культура не стала органічною частиною масової свідомості та духовності. Зашитий у ментальній матриці рашизм продовжує чинити свою згубну дію.

Більшість сучасних росіян потребують не культури, а культу. Навіть масова культура, яку вони споживають, просякнута культом сили і смерті. Так стається, коли традиційні чи класичні культурні символи та спонукни нівелюються нав'язаними пропагандою ерзац-сенсами й псевдокультурними орієнтирами, спрощена форма яких придатна для сприйняття «глибинною масою». У росії 1990-х – початку 2000-х культура стала служити спочатку олігархату, а згодом ще й політичному класу. А як же «глибинні маси»? Вони отримували свою пайку «культпродукту» – нескінченні кримінальні та мелодраматичні (бразильські поступилися місцем імпортозаміщеним російським) серіали, що заступили художню літературу, живопис, музейні та виставкові експозиції і навіть, на диво, живучий театр. І саме в кіно пересічним росіянам «підказують» ціннісні та моральні орієнтири, моделі індивідуальної та групової поведінки, корпоративної етики.

«У чому правда?» – допитується в інших учасників кінодійства «Брат» головний герой стрічки. І коли ми чуємо відповіді на це запитання з вуст «інженерів людських

душ» і попідолів російського маскульту, стає моторошно від того, як тканина уславленого полотна класичної російської культури поточена міллю пристосуванства, морального конформізму й відвертого шовінізму, примату зверхності всього російського над загальнолюдськими цінностями, що презирливо маргіналізуються тавром «західний» – майже синонімом другорядного, зіпсованого, порочного.

У російському інформаційно-культурному просторі існує ще один вимір, у якому живуть представники інтелектуального середовища і «публіки, що читає». Саме цей сегмент російського суспільства перебуває під «перехресним вогнем» журналістів, публіцистів та літераторів. За словами українського письменника Д. Капранова, щороку в росії видається близько 100 тис. назв книжок, тобто 300–500 щодня [2]! У цьому велетенському потоці «мейнстрім» в останні десятиліття формують не детективи і «дамські» романи, а яскраві гострополемічні опуси імперського й шовіністичного змісту. І тут мова йде не про кількість прихильників певних жанрів, а про ступінь впливу інформаційного продукту на свідомість та моделі поведінки росіян. Якщо «глибинний народ» чи «болото» (за визначенням самих російських інтелектуалів) узагалі нічого не читає, то світогляд і політичні орієнтири освічених громадян країни конструюють якраз книги на кшталт: «Новороссія. Восставшая из пепла»; «Украина – вечная руина» Л. Вершиніна; «Карать карателей. Хроника русской весны» Є. Холмогорова; «Украинский фронт». Красные звезды над майданом» Ф. Березіна; «Поле боя – Украина». «Сломанный трезубец» Г. Савицького; «Украина в огне. Эпоха мёртворождённых» Г. Боброва та багато інших. Парадоксальним, на перший погляд, виглядає той факт, що і перші, і другі поєднані однаковими ментальними стереотипами та ідеологічними орієнтирами. Насправді для росії це цілком органічний процес, оскільки остаточну конфігурацію матриці,

що програмує світогляд сучасного росіянина, є телебачення з його гіперідеологічним навантаженням. Поєднання політичних меседжів кремля з ідеологічними постулатами рашизму, настроями та психологією маргінальної частини населення, спеціальними інформаційно-психологічними операціями спецслужб дають на виході гримучу суміш, з якою українці безпосередньо зіткнулися 2014 року і яка оприявила всю свою брутально-варварську сутність після початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну. Поведінка російських окупантів у захоплених українських регіонах, реакція більшості росіян на війну переконливо засвідчили важкі діагнози «великої російської культури» та всього російського суспільства, яке позбавили здатності розрізняти Добро і Зло та моральних запобіжників.

Однією з найважливіших «скреп» «русского міра» позиціонується колись авторитетна Російська православна церква. Сталін перетворив її на одержавлену інституцію, а путін – на частину державного апарату. Замість того, аби опікуватися духовним здоров'ям росіян, РПЦ на чолі з патріархом Кірілом³ стала ідеологічним підрозділом кремля з усіма відомими наслідками такої «симфонії». Аналізуючи місце РПЦ в російській державі та суспільстві, опальний Андрій Кураєв (він чи не краще за інших знає закулісся московської патріархії), в одному з інтерв'ю зазначив: «У будь-якому випадку не можна сказати, що православна церква – жертва телевізійної пропаганди, вона значною мірою – її батько. Це ідея, що Захід – проти нас, що це – пристанище

сатанізму, темноти духовної. «Матінка» одного зі священників з російської «глибинки» написала пісню, у якій були такі слова: «Весь мир поднимается за сатаной на Русь для последней облавы». Жанна Бичевська, виконавиця міського фольклору у 1980-х роках, у 1990-х стала співати такі слова свого чоловіка: «Мы врага настигнем по его же следу и порвем на клочья, Господа хваля!» [3].

Творча та інтелектуальна еліта, за визначенням, покликана обстоювати традиційні загальнолюдські цінності й генерувати нові ідеї та горизонти наукового, культурного, соціального поступу. У зв'язку із цим виникає низка питань: Що ж російська інтелігенція запропонувала своєму суспільству за останні 30 років? Який культурний проект мав би стати «дорожньою картою» цивілізаційної інтеграції росіян до світового співтовариства? Якою є сучасна «російська ідея»? Чому за цей час так і не вдалося перформатувати ментальний код пересічних росіян на толерантне сприйняття загальнолюдських цінностей і демократичних свобод? Ці та інші питання залишаються без відповіді, хоча рано чи пізно їх потрібно буде шукати самим росіянам. На жаль, нині ситуація нагадує численні карикатурні парфрази відомої картини, на якій зображено незрячого поводиря, що веде сліпий натовп до прірви.

Що ще має статися з росією, аби інтелігенція повернула собі втрачену й забуту місію навести суспільство на магістральні шляхи буття?

Примітки

¹ Прокляття пам'яті (латин.).

² Російський кінорежисер Микита Сергійович Михалков.

³ Патріарх Кирило (Володимир Гундяєв).

Джерела та література

1. Безансон А. Свята Русь / пер. з фр. Т. Марусика. Київ : Кліо, 2017.
2. Лашченко Олександр. Російські письменники за Путіна, «Кримнаш» і ще мають до нас претензії – Червак про «чорний список» книжок. *Політика*. 2015. 13 серпня. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/27187693.html> (дата звернення 8.07.2023).
3. Юрова Н. «Это финальная стадия процесса милитаризации православия». Подкаст «Поживем – увидим» с Андреем Кураевым. *Новая газета Европы*. 2023. 6 березня. URL : https://www.youtube.com/watch?v=v8IV-G-VhIs&list=PLmoCyrjikCL_-3l9IkJS-qbmNJllyfd4m&index=11 (дата звернення 30.06.2023).

References

1. BESANÇON, Alain. *Holy Rus*. Translated from the French by Taras Marusyk. Kyiv: Clio, 2017, 111 pp. [in Ukrainian].
2. LASHCHENKO, Oleksandr. Putin-and-Krymnash-Supporting Russian Writers Still Have Claims to Us, Chervak about the “Black List” of Books. *Radio Liberty: A Ukrainian Service*. August 13, 2015 [online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/27187693.html> (viewed July 8, 2023) [in Ukrainian].
3. YUROVA, Nadezhda. “This Is the Final Stage of the Orthodoxy Militarization Process”. *Let’s Wait and See Podcast. An Interview with Andrey Kuraev. A New Gazette. Europe YouTube Channel*. March 6, 2023 [online]. Available from: https://www.youtube.com/watch?v=v8IV-G-VhIs&list=PLmoCyrjikCL_-3l9IkJS-qbmNJllyfd4m&index=11 [viewed June 30, 2023] [in Russian].

Надійшла / Received 09.07.2023

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 12.09.2023